

ojs.uv.es/index.php/qdfed

Per a citar aquest article: López-Pampló, Gonçal; López Vilar, Marta & Peris Llorca, Jesús. 2024.
“El trencadís de la paraula. Reescriptures i intermedialitat en la literatura contemporània i actual”.
Quaderns de Filologia: Estudis Literaris XXIX: 9-17.

doi: 10.7203/qdfed.29.29746

El trencadís de la paraula. Reescriptures i intermedialitat en la literatura contemporània i actual

A Mosaic of Words. Rewritings and intermediality in 20th and 21st centuries literature

GOÑCAL LÓPEZ-PAMPLÓ
Universitat de València
goncal.lopez-pamplo@uv.es

MARTA LÓPEZ VILAR
Universidad Complutense de Madrid
martl035@ucm.es

JESÚS PERIS LLORCA
Universitat de València
jesus.peris@uv.es

Resum: Aquest volum de *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris* pretén donar compte de la importància que té l'estudi de les pràctiques de reescriptura que caracteritzen la literatura contemporània i actual, amb un èmfasi especial en les possibilitats analítiques proporcionades per conceptes com ara la hipertextualitat o la intermedialitat. Amb referents diversos (des de la tradició bíblica a creacions molt recents), s'analitzen sobretot obres dels segles xx i xxi, incloent-hi peces teatrals i propostes de literatura infantil.

Paraules clau: reescriptura; hipertextualitat; intermedialitat; literatura contemporània i actual.

Abstract: This issue of *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris* aims to point out the importance of the study of rewriting practices that characterise contemporary and nowadays literature, with a special emphasis on the analytical possibilities provided by concepts such as hypertextuality or intermediality. With different sources (from the biblical tradition to very recent creations), the works here analysed belong to the 20th and 21st centuries, including theatre plays and children's literature.

Keywords: rewriting; hypertextuality; intermediality; 21st Century literature and contemporary literature.

1. Introducció

La relació entre textos literaris, d'arrel culta o popular, s'inscriu en els fonaments de les civilitzacions humanes, construïdes en gran mesura gràcies a la memòria acumulada dels imaginaris col·lectius, de les mitologies i de les tradicions artístiques que les han configurades al llarg del temps. Sense aquesta xarxa de referències creuades, d'escriptures i –en efecte– de reescriptures, seria impossible comprendre la densitat que caracteritza les diferents cultures del món. Aquest fet, més o menys explícit o implícit, més o menys conscient i inconscient, es pot identificar en les pràctiques creatives des de temps molt antics. Tant fa que parlem de literatura, música, pintura o arquitectura: la rica i acreditada metàfora del palimpsest sempre és oportuna.

Si tot plegat resulta tan conegut i evident, quin sentit té incidir-hi amb un dossier com el que ací presentem? En primer lloc, l'estudi d'aquestes relacions entre textos s'ha d'actualitzar en la mateixa proporció que apareixen obres noves susceptibles de ser analitzades des d'aquesta perspectiva. En segon lloc, més enllà de l'obvietat que acabem de recordar, s'imposa també una actualització teòrica. Si ens limitem a l'àmbit literari en sentit estricte, no podem negligir el fet que la filologia, com a disciplina, es construeix sobre l'examen d'allò que, tradicionalment, s'ha anomenat "les fonts", una qüestió íntimament lligada a les pràctiques de traducció, però també de plagi, que caracteritzen l'escriptura occidental fins al segle XVIII, si més no. El segle XX, amb la seua aclaparadora autoconsciència textual i el seu afany teoritzador, va contribuir a proporcionar diferents paràmetres d'anàlisi que permetien donar compte d'aquestes relacions entre textos d'una manera ordenada, sistemàtica i, sobretot, homologable entre tradicions i èpoques. De totes les aportacions disponibles, una de les més reeixides i influents és la de Gérard Genette i el seu cèlebre *Palimpsestes*, un llibre que converteix la metàfora adés esmentada en el centre d'una indagació intel·lectual de primer nivell, que dona lloc a una proposta operativa sobre allò que el teòric francès anomenà la *transtextualitat*, entesa com la "transcendance textuelle du texte", això és, "tout ce qui le met en relation, manifeste ou secrète, avec d'autres textes" (1982: 7). La proposta de Genette no naixia en el buit: s'havia d'entendre en el marc de reflexions prèvies de llarga tradició, alhora que arrebegava l'herència immediata de contribucions fonamentals com ara la de Julia Kristeva (1969), de qui pren el terme *intertextualitat*, la primera de les cinc categories que concreten el concepte general de *transtextualitat* (Genette, 1982: 7-8). Per a Genette, la *intertextualitat* té a veure amb la presència efectiva d'un text en un altre, per mitjà

de procediments com ara la citació, el plagi o l'allusió (1982: 8). Val a dir que aquesta perspectiva ha estat continuada i ampliada en obres posteriors d'autores com ara Samoyault (2001). Tot seguit, Genette (1982: 10) inclou la *paratextualitat*, a la qual dedicà la important monografia *Seuils*, àmpliament traduïda i divulgada. L'examen de cobertes, títols, prefacis, epílegs, etc., revela en quina mesura el llibre –entés com a objecte– ja genera, en la seua pròpia disposició, un discurs entre textos diferents, sovint atribuïbles a entitats diverses, com ara, de manera paradigmàtica, l'autor o l'editorial. Aquesta atenció a la materialitat del llibre, a la seua realitat com a producte, inserit en unes lògiques de producció i consum, constitueix un dels encerts de Genette, sobretot perquè el seu marc conceptual es pot extrapolar a unes altres disciplines artístiques, alhora que es pot relacionar amb altres perspectives, des de l'anàlisi crítica del discurs fins a la contribució individual dels seus compatriotes i contemporanis Pierre Bourdieu i Roger Chartier (sense eixir de la tradició francesa). Entendre el fet literari com un fet també sociològic ajuda a superar determinades temptacions romàntiques, al mateix temps que clarifica les diferents dimensions de l'obra literària, la qual és fruit de processos complexos, tant en la seua aparició en el mercat editorial com en la seua recepció posterior, més o menys afortunada en termes d'acceptació crítica, canònica o comercial.

Retornem a l'esquema de *Palimpsestes* per a comentar dues categories d'anàlisi més, les quals demostren un enorme rendiment teòric i pràctic. L'*arxitextualitat* (1982: 12) permet examinar les obres literàries segons el gènere literari al qual es vinculen o davant del qual es posicionen; al seu torn, la *hipertextualitat* (1982: 13) implica l'estudi de la relació de derivació entre un text B (l'hipertext) i un text anterior A (l'hipotext). Genette s'afanya a subratllar aquest nexa causal, que cal diferenciar del tipus de relació establida en l'última categoria proposada, potser la menys rellevant de totes: la *metatextualitat* (1982: 11), aquell fenomen pel qual una obra en comenta una altra (la crítica és, per descomptat, la màxima expressió d'aquesta tipologia).

Els articles d'aquest dossier demostren el profit d'aquestes perspectives d'anàlisi, convenientment actualitzades, ampliades i matisades gràcies a l'extensa bibliografia que es desplega contribució rere contribució. Lògicament, de les cinc categories proposades per Genette, la hipertextualitat esdevé la més prominent, com passa de fet en *Palimpsestes*, atés que ocupa una part substancial del llibre. Amb aquest concepte, podem donar compte de bona part de les reescriptures que caracteritzen la literatura contemporània i actual, en les quals una obra deriva completament d'una altra, per mitjà d'estratègies més o menys lúdiques o serioses, que el teòric francès analitza i categoritza amb

deteniment i exhaustivitat. Els exemples aportats en una part dels articles del dossier illustraran de manera satisfactòria el potencial analític d'una proposta així. Ho testimonia, també, el fet que algunes d'aquestes contribucions estiguin vinculades al projecte d'investigació “Les relacions hipertextuals en la literatura catalana (1939-1983)», subvencionat per la Generalitat Valenciana amb el codi CIAICO/2021/143 i dirigit per la professora de la Universitat de València Carme Gregori, autora d'un dels articles del dossier. Finalment, el concepte d'*arxitextualitat* demostra també una enorme potencialitat. Amb la rica reflexió que conté sobre els límits dels gèneres literaris i, per extensió, dels diversos models formals i temàtics, esdevé un marc per a l'estudi que desborda la comparació estricta entre obres.

Per descomptat, com hem insinuat unes línies més amunt, Genette no és l'única referència possible que podem allegar ací i que apareix en els articles del dossier. La centenària tradició de la literatura comparada ens proporciona els fonaments de qualsevol aproximació als fenòmens que, a hores d'ara, encabim sota etiquetes com hipertextualitat o intertextualitat. Al seu torn, l'esclat dels estudis culturals, al llarg de les últimes dècades, ha alterat el paradigma i ha facilitat una mirada global i diversa que també té en consideració aquest caràcter de palimpsest que impregna sempre la creació literària. Tanmateix, estenent la metàfora, podríem preguntar-nos si la consciència postmoderna –entesa aquesta en un sentit ample– ha transitat de la noció del palimpsest a la idea del mosaic o, millor encara, del trencadís, és a dir, d'aquella tècnica decorativa que uneix, de manera deliberada, fragments irregulars de materials i procedències diverses. En aquest punt, sembla oportú ampliar el focus i incorporar la perspectiva que forneix la intermedialitat.

1.1 *La intermedialitat*

Homer, en descriure l'escut d'Aquil·les a la *Iliada*, ja feia servir l'*ècfrasi*, el recurs retòric per excel·lència a l'hora de traduir en paraules la dimensió visual de l'obra d'art. Horaci, en l'*Ars poetica*, indicava les semblances entre poesia i pintura per mitjà de la cèlebre fórmula “*ut pictura poesis*” (‘el que és vàlid per a la pintura, és vàlid per a la poesia’). Aquestes idees seran repetides durant el Renaixement i el Barroc i, notablement, en el Romanticisme, moviment que propicia l'aparició del concepte d'art total (*Gesamtkunstwerk*), ja des dels inicis del Cercle de Jena (*Frühromantik*). La frontera –si és que en podem dir així– entre el teatre i la resta de gèneres literaris va forçar Genette (1982: 395)

a dedicar no poca atenció a la *transmodalització*, aquella pràctica hipertextual que implica, per exemple, el pas del mode narratiu al mode dramàtic.

En definitiva, la presència –i la consciència teòrica– dels fenòmens ara englobats en el terme *intermedialitat* no és ni de bon tros nova. Al capdavant, “l’entrada” de la música o de l’art en la literatura –i a la inversa– es troba en el centre de la xarxa de relacions a què ens referíem al començament d’aquest article. Però com ocorre amb altres pràctiques ja alludides, precisament, durant el segle xx els projectes artístics intermedials es van multiplicar de la mà de les propostes avantguardistes –i la llarga nòmina d’experimentalismes que les succeïren–, com també dels nous desenvolupaments tecnològics. Tornem a la metàfora: el context era propici –i cal preguntar-se si encara ho és– per a abandonar el palimpsest i evidenciar la fragmentació pròpia del trencadís.

El concepte d’intermedialitat, com a marc teòric, s’ha desenvolupat inicialment en el món germànic i, més tard, en l’anglosaxó. Un dels grups de referència s’articula al voltant del Zentrum für Intermedialität (conegut per les sigles en anglés, CIMIG) a la universitat austríaca de Graz. A banda, existeixen altres nuclis d’investigació arreu del món com el Centre for Intermedial and Multimodal Studies (IMS) de Suècia o el Centre de Recherches Intermédiales sur les Arts, les Lettres et les Techniques (CRIalt) del Quebec, així com la International Society for Intermedial Studies (ISIS), que celebra congressos de manera habitual. Tanmateix, la intermedialitat és una línia de recerca poc coneguda en el nostre àmbit més immediat: heus ací una de les raons per les quals hem procurat incorporar-la a la proposta d’aquest dossier. La divulgació dels treballs d’investigadors com ara Werner Wolf (1999) i –particularment– Irina Rajewsky (2005), els quals han investigat la gènesi i l’evolució històrica de les formes intermedials, ja constitueix una novetat relativa; la seua aplicació a l’anàlisi concreta d’obres de les diferents tradicions ací considerades encara subratlla més la seua idoneïtat.

2. Una mirada diversa i completa

Els articles d’aquest dossier il·lustren, amb els corresponents matisos bibliogràfics i metodològics, les perspectives d’anàlisi que acabem de descriure. El corpus d’obres examinades se circumscriu a la literatura contemporània i actual, en alguns casos amb exemples molt recents, però la naturalesa de l’enfocament permet establir connexions amb textos molt anteriors, procedents de la tradició bíblica, medieval o renaixentista, per exemple. Pel que fa als marcs

de referència cultural, els articles se centren en les literatures espanyola, catalana i anglesa i, amb no tant d'èmfasi, en la francesa, encara que trobem referències a altres literatures, com ara la bielorrussa. Des d'una perspectiva intermedial, el teatre té un protagonisme innegable, si bé la música, la pintura i el cinema juguen també un paper destacat; alhora, trobem un article dedicat, monogràficament, a la literatura infantil i juvenil. A tot això cal afegir la procedència diversa dels autors i autores dels articles, vinculats a universitats europees i americanes, cosa que garanteix la pluralitat de punts de vista i la riquesa en els detalls que cada treball aporta. Amb l'objectiu de proporcionar un itinerari de lectura que assegurara una coherència global, hem optat per ordenar els articles segons la cronologia de l'objecte d'estudi principal –és a dir, amb allò que, a grans trets, podem fer coincidir amb l'hipertext o text B genetià.

El dossier s'obri, doncs, amb un article de Jordi Malé sobre la paràbola bíblica del fill pròdig i les seues reescriptures en la literatura catalana del segle xx. La història de l'evangeli de sant Lluc (15, 11-32) ha estat una de les reescriptures que ha aparegut en diversos gèneres literaris, transformant el seu sentit i missatge amb el temps. En aquest article la figura del fill pròdig se centrarà, específicament, en la seua presència i motius en autors com Santiago Rusiñol, Manuel Marinello, Carles Riba o Jaume Vidal Alcover.

A continuació, Lluís Quintana analitza dos tòpics de la literatura universal en l'obra del poeta català J. V. Foix: el món al revés i el paisatge. En una trajectòria farcida d'empelts formals i de referències a la tradició, l'article se centra en dos llibres de poemes apareguts a mitjan segle xx, *Les irrealms omegues* (1949) i *On he deixat les claus...* (1954).

D'altra banda, Kathryn A. Everly estudia els textos literaris de l'artista plàstica Remedios Varo (1908-1963) com un exemple d'intermedialitat. Els motius reconeixibles de l'obra pictòrica de Varo (el somni, l'alquímia o la dissolució dels trets de gènere) es materialitzen en una escriptura surrealista, que, alhora, és un tractat de noves teories *queer*.

Fernando Larraz, per la seua part, aborda al seu article la relació que es dona entre un manuscrit i la versió final publicada després de ser intervingut per la censura institucional. Resol, a més a més, la qüestió dels efectes que aquesta va tenir a la novel·la *Últimas tardes con Teresa*, de Juan Marsé (1966), malgrat les declaracions del mateix autor. La consulta dels expedients de censura i la confrontació de les dues versions permet arribar a la conclusió que, si bé Marsé va poder sortejar moltes de les correccions, va haver d'acceptar-ne

d'altres i de reescriure alguns passatges. Les dues versions, amb una peculiar relació hipertextual, no es poden considerar, per tant, idèntiques.

Al seu torn, Marina Ruiz Cano s'ocupa d'un insòlit exemple de transmedialitat, l'adaptació cinematogràfica que va fer Paulino Viota en 1974 d'un dels contes morals de Denis Diderot "Ceci n'est pas un conte" (1772): el curtmetratge *Jaula de todos* (1974). En l'article seguim les estratègies emprades per Viota per traslladar el relat a imatges, però també la manera com un conte filosòfic sobre els efectes dels judicis aliens es converteix als anys setanta del segle xx en la història en clau de gènere de la presa de consciència i de l'alliberament personal d'una dona en vies d'emancipació.

Ana Rita Gonçalves Soares analitza la novella *Mansura* (1984), de l'escriptor Félix de Azúa, on s'articula el paradigma postmodern de la còpia d'una font medieval com és *Livre des Saintes Paroles et des Bons Faits de Notre Saint Roi Louis*, de Jean de Joinville. L'autora, en aquest article, (re)significa el concepte de reescriptura que desemboca en un joc de distàncies en el qual, gràcies a la paròdia i la ironia, el lector ha d'exercir la capacitat de decodificació temporal entre un passat allunyat i el seu temps.

Carme Gregori –investigadora principal, com hem dit, d'un projecte de recerca sobre reescriptures– examina el model genèric del relat policíac d'enigma en dos narracions de Pere Calders (1995) i de Jesús Moncada (1985), respectivament, en les quals s'efectua un desplaçament de la història convencional cap a una dimensió metaficcional.

Purificación Ribes és la primera autora que aborda un objecte d'estudi del segle XXI; en concret, examina el muntatge d'*El mercader de Venècia* estrenat al teatre La Abadía de Madrid en 2001, amb direcció de Hansgünther Heyme a partir de la traducció de Vicente Molina Foix. La superposició de nivells d'anàlisi hipertextuals i intermedials demostra el rendiment pràctic de les perspectives d'anàlisi aportades en aquest dossier.

Aquesta pluralitat es manifesta en l'article següent, en el qual Ana Fernández-Caparrós analitza l'obra de teatre *Red Velvet* (2012), de Lolita Chakrabarti, la qual aborda la interpretació d'Otello per part de l'actor Ira Aldridge durant la primera part del segle XIX. L'examen d'aquesta obra condueix, com no podia ser altrament, a la consideració de la tradició interpretativa del personatge shakespearà en el seu conjunt.

Com hem avançat, l'article de Moisés Selfa Sastre i Enric Falguera Garcia es dedica monogràficament a la literatura infantil. En concret, analitza com els llibres de la col·lecció "Vet ací dues vegades", publicats entre 2013 i 2016 per l'editorial Cuatro tuercas, que inclouen títols clàssics procedents dels reculls

de Charles Perrault o dels germans Grimm, realitzen la seua actualització ideològica tot incorporant valors d'igualtat dels gèneres i respecte a la diversitat i mantenint el sentit profund i l'estructura original.

Salvador Gómez Barranco exposa com en les novel·les *Ordessa* (2018) i *Alegria* (2019), de Manuel Vilas, apareix el concepte de “mística salvatge” que es relaciona amb l'ús d'intertextos i referències de tipus musical, des de punts de vista estilístics, semàntics i simbòlics.

Mabel Brizuela fa servir el concepte de transducció, definit per Lubomir Dolezel, per analitzar l'obra del dramaturg andalús Antonio Álamo, *El festín de Babette*, estrenada en 2017 i escrita a partir del conte homònim d'Isak Dinesen (1958). Es tracta d'una “peça-paisatge”, en els termes de Michel Vinaver, que permet que el públic s'interne en el món representat com si fora un paisatge, amb seqüències juxtaposades amb diferents punts de vista.

També en l'àmbit de la literatura castellana, Josefa Álvarez indaga en la recepció de l'epicureisme de la tradició clàssica grega en el poemari *Jardín Gulbenkian* (2019) del poeta salmantí Juan Antonio González Iglesias, on els conceptes de lentitud i austeritat són elementals per assolir la felicitat epicúria com a sentit i comprensió vitals.

En penúltim lloc, Katuscia Darici, en la seua lectura de *La mejor madre del mundo*, de Nuria Labari (2019), descriu la manera com l'autora contraposa, en termes autoficcional, la seua experiència amb els tòpics i els mites al voltant de la maternitat, amb textos de la cultura de masses i amb llibres anteriors que pretenien donar-ne compte. És a dir, de la pròpia vivència naix un text que refuta i s'enfronta a altres textos que empren altres estratègies i es produeixen des d'altres llocs d'enunciació i també als models de maternitat naturalitzats i oferits com a prescriptius en la societat heteropatriarcal.

Finalment, Julieta Torrents, Joan Calsina i Elisabet Contreras combinen de nou la perspectiva hipertextual amb el paradigma intermedial per a estudiar *Flors i viatges* (2021), una instal·lació artística que parteix de l'obra quasi homònima de Mercè Rodoreda, interpretada ara en clau bèl·lica, fins al punt que el muntatge incorpora també fragments de *La guerra no té cara de dona*, d'Svetlana Aleksíevitx.

Tot plegat completa un volum divers tant pels seus objectes d'estudi (tant pel que fa als textos A com als textos B), com per les perspectives adoptades, les tradicions a les quals s'adscriuen, els gèneres i les metodologies. Considerem per això que pot ser llegit com una mena de mostra de l'estat de la qüestió, com un recull d'investigacions en curs i com una llançadora de futures aproximaci-

ons a aquest tema, inesgotable i fonamental en un món que es percep com una mena de text infinit, com un sostingut i proteic simulacre entre textos.

Bibliografia

- Genette, Gérard. 1982. *Palimpsestes. La littérature au second degré*. París: Éditions du Seuil.
- Kristeva, Julia. 1969. *Séméiotike. Recherches pour une sémanalyse*. París: Éditions du Seuil.
- Rajewsky, Irina. 2005. Intermediality, Intertextuality, and Remediation: A Literary Perspective on Intermediality. *Intermediality. History and Theory of the Arts, Literature and Technologies*, 6, 43–64. doi: <https://doi.org/10.7202/1005505ar>
- Samoyault, Tiphaine. 2001. *L'intertextualité. Mémoire de la littérature*. París: Nathan.
- Wolf, Werner. 1999. *The Musicalization of Fiction: A Study in the Theory and History of Intermediality*. Amsterdam-Atlanta: Rodopi.

